

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΕΙΟΝΟΜΙΑΣ,
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Τίτλος Πτυχιακής:

Κατάταξη και δημιουργία βάσης δεδομένων των
πρωτογραμμάτων που εμφανίζονται στα χειρόγραφα της
Καινής Διαθήκης.

* * *

Υποψήφια: Μεταξά Μαρία Σπυριδούλα

A.M.: B2016066

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Μυρτώ Μαλούτα

Κέρκυρα 2023

Σκοπός της συγκεκριμένης πτυχιακής εργασίας είναι να συγκεντρωθούν τα πρωτογράμματα που εμφανίζονται στα χειρόγραφα της Καινής Διαθήκης και να ταξινομηθούν σύμφωνα με το χειρόγραφο και το περιεχόμενό τους, τη χρονολογία τους, και τη διακόσμηση τους, δηλαδή αν είναι διακοσμημένα ή όχι και αν είναι τότε τι διακόσμηση έχουν. Για να γίνει αυτό εφικτό έπρεπε να επισκεφθώ την ιστοσελίδα που ονομάζεται “The Center for the Study of New Testament Manuscripts”(CSNTM),¹ η οποία έχει στόχο να παρέχει ψηφιακές φωτογραφίες από τα Ελληνικά χειρόγραφα της Καινής Διαθήκης που έχουν διασωθεί, με σκοπό την διατήρηση και την αντιγραφή τους, χωρίς να αλλοιωθούν από τους μελετητές που κάνουν έρευνες στα συγκεκριμένα κείμενα, αλλά και για να μπορεί να έχει πρόσβαση οποιοσδήποτε από οποιοδήποτε σημείο του πλανήτη. Πρωτόγραμμα είναι το αρχικό γράμμα μιας παραγράφου το οποίο είναι μεγαλύτερο από τα υπόλοιπα μέσα στο κείμενο και συνήθως είναι διακοσμημένο. Εμφανίστηκε αρχικά στα χειρόγραφα βιβλία αλλά συνέχισε να κάνει την εμφάνισή του και μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας και πολλές φορές το συναντάμε ακόμα και σήμερα.²

Τα κείμενα αρχαίων χειρογράφων γράφονταν χωρίς να χωρίζονται οι λέξεις, αυτό ίσχυε κατά κανόνα περίπου μέχρι τον ένατο αιώνα. Μετά τον ενδέκατο αιώνα καθιερώθηκε από τους λατίνους αντιγραφείς να γράφονται χωριστά οι λέξεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι στους ελληνικούς κώδικες το σύστημα αυτό δεν είχε εφαρμοστεί τελείως, καθώς συνεχιζόταν η πρακτική της συνεχούς γραφής. Για να φανεί η διάκριση του διαχωρισμού των κειμένων σε παραγράφους, οι πρώτοι στίχοι γράφονταν με κόκκινα γράμματα. Σε λίγες περιπτώσεις, για να φανεί η διάκριση του διαχωρισμού των κειμένων της παραγράφου, οι πρώτοι στίχοι γράφονταν με κόκκινα γράμματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν κάποια βιβλία της Αγίας Γραφής.³

Κάποιες φορές τα γράμματα γράφονταν πολύ μικρότερα προς το τέλος του στίχου. Κάποιες φορές ακόμα, δυο ή περισσότερα γράμματα συνδυάζονταν σε μονοκοντυλιά. Αυτό συνέβαινε είτε για να εξοικονομηθεί χώρος, είτε για να συμπεριληφθούν όλα τα γράμματα σε έναν στίχο είτε για να μη χωριστεί η λέξη.

Αρχικά, κείμενα όπως επιγραφές, επικεφαλίδες, βιβλιογραφικά σημειώματα και άλλα που ήταν γραμμένα στο τέλος ενός βιβλίου, γράφονταν με ίδιους χαρακτήρες με το κυρίως κείμενο. Αργότερα όμως, κρίθηκε ότι ήταν αναγκαία η διάκριση μεταξύ τους. Επίσης, κρίθηκε πιο εύχρηστο να αναγράφεται η επικεφαλίδα στην αρχή της παραγράφου αντί για το τέλος.⁴ Αργότερα, για ακόμα μεγαλύτερη ευκολία και συνοχή του κειμένου, προστέθηκε η διαιρετική γραμμή και η παράγραφος.⁵ Αρχικά, για να φανεί η νέα παράγραφος, το πρώτο γράμμα ήταν σε

¹ <https://www.csntm.org/>, τελευταία επίσκεψη, 30/06/2022.

² <https://el.wikipedia.org/Πρωτόγραμμα>, τελευταία επίσκεψη, 13/03/2023.

³ Thompson, E., *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής παλαιογραφίας*, (1903), σελ. 124.

⁴ Thompson, E., *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής παλαιογραφίας*, (1903), σελ. 124.

⁵ Thompson, E., *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής παλαιογραφίας*, (1903), σελ. 125.

έκθεση και αργότερα προέκυψε και η μεγέθυνση του γράμματος αυτού. Ακόμα, η νέα παράγραφος ορίζονταν και με μια οριζόντια γραμμή ή με διπλές γωνιώδεις γραμμές. Αργότερα όμως αυτό εξαλείφθηκε, καθώς το γράμμα που προεξείχε ήταν επαρκές από μόνο του για να φανεί η αλλαγή της παραγράφου.⁶ Τα πρώτα χειρόγραφα είναι σήμερα δύσκολο να τα καταλάβει κανείς, διότι ήταν γραμμένα σε *scriptio continua*. Αργότερα, εφαρμόστηκε ένα σύστημα διαχωρισμού, το οποίο ήταν είτε μια κορωνίδα είτε μια παύλα που έδειχνε το τέλος ενός κειμένου. Στις αρχές του πέμπτου αιώνα ήρθε μια ακόμα σημαντική αλλαγή, η οποία ήταν η μετακίνηση του πρώτου γράμματος μιας λέξης στο αριστερό περιθώριο, αν και όπως φαίνεται στην Ελληνική Παλαιά και Καινή Διαθήκη του πέμπτου αιώνα, δεν σήμαινε ακόμα την αρχή μιας νέας παραγράφου. Σύμφωνα με τον Lowe, η τοποθέτηση του μεγάλου γράμματος στο αριστερό περιθώριο στην αρχή μιας σελίδας, είχε ξεκινήσει από την αρχαιότητα. Με τον καιρό όμως, το αρχικό γράμμα αυξήθηκε σε μέγεθος, χωρίστηκε από το υπόλοιπο κείμενο και έγινε δείκτης για την αρχή μιας σελίδας ή μιας παραγράφου. Τα παλαιότερα διακοσμημένα γράμματα σύμφωνα με πολλούς, βρέθηκαν στο χειρόγραφο *Vergilius Augusteus*, το οποίο γράφτηκε πιθανότατα τον 4^ο αιώνα⁷. Σύμφωνα με τον Thompson όμως, το σύστημα αυτό είχε εφαρμοστεί στον Αλεξανδρινό κώδικα γύρω στον πέμπτο αιώνα.⁸ Ο Αλεξανδρινός κώδικας είναι ένα χειρόγραφο το οποίο περιέχει όλα τα βιβλία της Καινής Διαθήκης και ένα μέρος των βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης. Γράφτηκε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. και σήμερα φυλάσσεται στη Βρετανική βιβλιοθήκη του Λονδίνου.⁹ Υπάρχουν τέσσερα φύλλα που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Βερολίνου και άλλα τέσσερα που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού. Επίσης, ένα θεολογικό χειρόγραφο χρονολογείται από τον Lowe ότι γράφτηκε γύρω στο 396-426 και βρίσκεται στην εθνική βιβλιοθήκη της Ρωσίας και πιθανότατα είχε γραφτεί στην Αφρική.¹⁰

Ο Nordenfalk είχε ομαδοποιήσει τα παλαιότερα διακοσμημένα πρωτογράμματα σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ήταν τα διακοσμητικά στοιχεία, που χρησιμοποιούνταν για να σπάσουν τη μονοτονία προσθέτοντας κουκίδες ή χρώμα, η δεύτερη κατηγορία συμπεριλάμβανε διάκοσμο με μορφές, όπως ζώα (ψάρια ή πουλιά) ή ακόμα και ανθρώπινα κεφάλια τα οποία στόλιζαν τα γράμματα και στην τρίτη κατηγορία η διακόσμηση έπαιζε τον μεγαλύτερο ρόλο, καθώς ο διάκοσμος όπως για παράδειγμα τα ζώα έπαιρναν τέτοιο σχήμα, ώστε να σχηματιστεί το επιθυμητό γράμμα. Κάποιες φορές για την κατασκευή των γραμμάτων αυτών, χρησιμοποιούνταν γεωμετρικά εργαλεία, όπως ο χάρακας και ο διαβήτης, που αποτελούσε μια πολύ παλιά μέθοδο κατασκευής πρωτογραμμάτων. Τους πρώτους τρεις αιώνες όμως, η διακόσμηση των πρωτογραμμάτων δεν εξυπηρετούσε

⁶ Thompson, E., *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής παλαιογραφίας*, (1903), σελ. 126.

⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Vergilius_Augusteus, τελευταία επίσκεψη, 05/07/2023.

⁸ Thompson, E., *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής παλαιογραφίας*, (1903) σελ. 130.

⁹ https://el.wikipedia.org/wiki/Αλεξανδρινός_Κώδικας, τελευταία επίσκεψη, 13/03/2023.

¹⁰ Webb, B., *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, (2019), σελ. 91.

κανέναν πρακτικό σκοπό. Αργότερα όμως, αυτό άλλαξε, τα γράμματα αυτά τοποθετήθηκαν στην αρχή ενός στίχου ή παραγράφου και αποτέλεσαν μια ένδειξη αλλαγής παραγράφου ή αρχής ενός νέου κειμένου.¹¹ Ο Carl Nordenfalk έκανε μια έρευνα σχετικά με τα πρωτογράμματα με διάκοσμο και παρατήρησε δυο πολύ βασικούς παράγοντες που οδήγησαν στην αύξηση των πρωτογραμμάτων με διάκοσμο. Ο πρώτος παράγοντας ήταν για λόγους αισθητικής. Με τα χρόνια το κείμενο άρχισε να αποκτάει και καλλιτεχνική σημασία οπότε ξεκίνησε να παίζει ρόλο και η εμφάνιση του κειμένου. Ο δεύτερος παράγοντας αφορά τους γραφείς της αρχαίας λογοτεχνίας, οι οποίοι ήταν κυρίως δούλοι αντιγραφείς και καλλιτέχνες, οι οποίοι ήταν μορφωμένοι δούλοι¹², είχαν την ελευθερία στο να διακοσμούν όπως εκείνοι θέλουν τα βιβλία και συνεπώς τα κείμενα. Η καλύτερη περίοδος δημιουργίας των διακοσμημένων πρωτογραμμάτων ήταν αναμφίβολα από τον έβδομο έως τον δωδέκατο αιώνα. Συνήθως οι αντιγραφείς και οι καλλιτέχνες ήταν το ίδιο άτομο.¹³

Μην έχοντας βρει αντίστοιχες μελέτες για Ελληνικά χειρόγραφα, διότι δεν ήταν προσβάσιμες πολλές λεπτομερείς μελέτες για τα πρωτογράμματα των ελληνικών χειρογράφων, βρήκα πολύ ενδιαφέρουσα την περίπτωση των Ιρλανδικών χειρογράφων και αναφέρονται κάποια συμπεράσματα, τα οποία ενδεχομένως αφορούν και ελληνικά χειρόγραφα, όπως τα χειρόγραφα του Cathach. Όλα τα πρωτογράμματα του Cathach, το οποίο πρόκειται για το αρχαιότερο χειρόγραφο της Ιρλανδίας που σώζεται μέχρι σήμερα,¹⁴ σχεδιάστηκαν σε διπλές μαύρες γραμμές και είχαν μερικά κενά τα οποία είχαν λευκό ή κίτρινο χρώμα. Ωστόσο, δεν είναι σίγουρο αν όλα τα γράμματα είχαν σχεδιαστεί με αυτόν τον τρόπο.

Πλέον, οι περισσότερες χρωστικές έχουν ξεθωριάσει, μπορεί ακόμα όμως να εντοπίσει κανείς ίχνη στο χειρόγραφο. Πιθανότατα το μελάνι του Cathach είχε κατασκευαστεί από κάποια μη διαβρωτική ουσία. Τα μεταλλογαλλικά μελάνια κατασκευάζονταν από θειικό σίδηρο και κόμμι αναμειγμένο με νερό, κρασί ή ξίδι. Οι μελετητές των χειρογράφων Fadden More και Book of Kells εντόπισαν κίτρινη χρωστική και μάλλον η χρωστική αυτή χρησιμοποιήθηκε και στο Cathach και ήταν φτιαγμένο από κίτρινο αρσενικό σουλφίδιο, που ονομάζεται επίσης και «κίτρινος χρυσός». Πρόκειται για μια τοξική ουσία με επιβλαβή μυρωδιά που την καθιστούσε δύσκολη στη χρήση, ωστόσο χρησιμοποιούνταν γιατί είχε μια λάμψη που βελτίωνε εμφανισιακά τα χειρόγραφα. Επίσης, η ουσία αυτή ξεθωρίαζε εύκολα στο φως και δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί δίπλα στο μόλυβδο ή σε χρωστικές με βάση το χαλκό, διότι προκαλούνταν μια χημική αντίδραση που σκούραινε την περιοχή. Παρ' όλα αυτά, το Orpiment, το οποίο είναι ένα πορτοκαλοκίτρινο ορυκτό,¹⁵ αποτέλεσε

¹¹ Webb, B., *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, (2019), σελ. 92.

¹² Webb, B., *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, (2019), σελ. 92.

¹³ Webb, B., *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, (2019), σελ. 92.

¹⁴ 15 Ιουνίου 2023, https://en.wikipedia.org/wiki/Cathach_of_St._Columba, τελευταία επίσκεψη, 05/07/2023.

¹⁵ 27 Μαΐου 2023, <https://en.wikipedia.org/wiki/Orpiment>, τελευταία επίσκεψη, 05/07/2023.

ένα πολύ σημαντικό αντικείμενο για εμπορική χρήση στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Στο Cathach πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν λευκές, κόκκινες και κίτρινες χρωστικές που πιθανότατα είχαν σαν βάση τον μόλυβδο, καθώς αποτελούσε ένα φθηνό υλικό και εύκολο στην παρασκευή του.¹⁶

Τα πρωτογράμματα ήταν πολύ προσεγμένα στο σχεδιασμό τους και πιθανόν πολλές φορές ο συγγραφέας και ο καλλιτέχνης ενός χειρογράφου ήταν το ίδιο πρόσωπο. Τα γράμματα με διάκοσμο που κοσμούσαν τα κείμενα πρόσθεταν ακόμα μεγαλύτερη αξία στα χειρόγραφα. Ωστόσο ο κάθε καλλιτέχνης διακοσμούσε ένα πρωτόγραμμα με βάση το δικό του ύφος.¹⁷ Παρεμπιπτόντως η διακόσμηση των πρωτογραμμάτων δεν μας δίνει κάποια υπόδειξη για τον καλλιτέχνη ή για το πότε σχεδιάστηκαν.¹⁸ Η απεικόνιση σταυρών στα πρωτογράμματα αποτελούσε σπάνιο φαινόμενο. Η παλαιότερη απεικόνιση σταυρού σε πρωτόγραμμα φαίνεται στο χειρόγραφο του Οροσίου τον έκτο αιώνα και βρίσκεται στη βιβλιοθήκη Medicea Laurenziana στην Φλωρεντία. Πολλά πρωτογράμματα επίσης απεικόνιζαν ψάρια και υπάρχουν πολλά παραδείγματα στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη. Πολλές φορές έπαιρναν αυτό το σχήμα λόγω του περιεχομένου του κειμένου. Για παράδειγμα, στην Παλαιά Διαθήκη, ο Ιερεμίας είχε αναφέρει ότι ο Κύριος θα στείλει ψαράδες για να βοηθήσουν τους Εβραίους. Στην Καινή Διαθήκη υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα. Σε μια αναφορά, ο Χριστός είπε ότι θα κάνει τους αποστόλους ψαράδες. Αρκετά πρωτογράμματα ήταν στολισμένα και με μικρούς κύκλους. Κάποια από αυτά ήταν στρογγυλά ενώ άλλα ήταν δακρυόσχημα. Πιθανόν να αντιπροσωπεύουν ένα παλιό Χριστιανικό σύμβολο του οφθαλμού του Θεού. Επίσης, οι σπείρες και οι κύλινδροι αποτελούσαν ένα διακοσμητικό χαρακτηριστικό των πρωτογραμμάτων. Οι καλλιτέχνες είχαν πάρει έμπνευση από τον φυσικό κόσμο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της διακόσμησης αποτελεί ο καλλιτέχνης του Διοσκουρίδη της Βιέννης, ο οποίος είχε χρησιμοποιήσει τελείες για να τονίσει τα πρωτογράμματα αλλά και κυλίνδρους για λόγους αισθητικής, όπως επίσης και σπείρες και στροβίλους. Πολλές φορές χρησιμοποιούνταν κόκκινες κουκίδες για να στολίσουν τα πρωτογράμματα. Πλέον όμως σε πολλά από αυτά τα χειρόγραφα το κόκκινο γράμμα ξεθώριασε με τα χρόνια και έγινε μια πορτοκαλί απόχρωση. Οι κουκκίδες αυτές χρησιμοποιούνταν για να τονίσουν τα πρωτογράμματα και σύμφωνα με τον Nordenfalk είναι κλασσικής προέλευσης.¹⁹ Κάποιες φορές το μελάνι φαινόταν και από την πίσω μεριά του φύλλου. Ωστόσο, τα πρωτογράμματα απ' ό,τι φαίνεται σχεδιάζονταν με δυο γραμμές ή με πινέλο που γέμιζε το εσωτερικό τους.²⁰

Όσον αφορά τα διακοσμημένα πρωτογράμματα στο Βυζάντιο, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Ομιλίες του Γρηγορίου του Ναζιανζού (Κωνσταντινούπολη 879-883)

¹⁶ Webb, B., *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, (2019), σελ. 101.

¹⁷ Webb, B., *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, (2019), σελ. 104.

¹⁸ Webb, B., *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, (2019), σελ. 14.

¹⁹ Webb, B., *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, (2019), σελ. 23.

²⁰ Webb, B., *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, (2019), σελ. 37.

ήταν το πρώτο Βυζαντινό χειρόγραφο που είχε διακοσμημένα πρωτογράμματα. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο ήταν δώρο του πατριάρχη Φωτίου στον αυτοκράτορα Βασίλειο Α'. Το χειρόγραφο αυτό είχε 1445 χρυσά γράμματα και 172 πρωτογράμματα με διαφορετικές διακοσμήσεις, όπως γεωμετρική, φυτική, ζωόμορφη και ανθρωπόμορφη διακόσμηση. Ένας πολύ σημαντικός παράγοντας για τον οποίο πολλαπλασιάστηκαν τα διακοσμημένα πρωτογράμματα ήταν η πολυτέλεια του χειρογράφου.²¹

Όταν έκανε την εμφάνισή του το έντυπο βιβλίο, δεν οδήγησε άμεσα στην εξαφάνιση των γραμμάτων με διάκοσμο. Τα διακοσμημένα γράμματα συνέχισαν να υπάρχουν στα βιβλία για αιώνες μετά, ακόμα και σήμερα τα συναντάμε, αλλά δεν μπορούν να συγκριθούν με τα διακοσμημένα γράμματα που σχεδιάστηκαν τον Μεσαίωνα, καθώς εκείνη την εποχή είχαν σχεδιαστεί πάρα πολλά διακοσμημένα γράμματα, υπήρχε μεγαλύτερη ποικιλία και μοναδικότητα στο κάθε στολισμένο γράμμα. Ο Carl Nordenfalk ομαδοποίησε τα πρωτογράμματα σε τρεις κατηγορίες, σύμφωνα με το διάκοσμό τους, σε διάκοσμο που εγγράφεται στα όρια του γράμματος (*filling ornament*), συμπληρωματικό διάκοσμο (*added ornament*) και διάκοσμο που υποκαθιστά τη φόρμα του γράμματος (*substitution ornament*).²² Αργότερα έγιναν διάφορες δοκιμές με τα πρωτογράμματα στις χώρες της Μεσογείου, όπου χρησιμοποιούσαν διάφορα μοτίβα είτε για να στολίσουν είτε για να γεμίσουν τα πρωτογράμματα. Για παράδειγμα, χρησιμοποιούσαν διάφορα ζώα όπως ψάρια ή πτηνά για να στολίσουν ή για να αντικαταστήσουν το γράμμα με τέτοιο τρόπο, κάνοντας όμως ξεκάθαρο το γράμμα που ήθελαν να γράψουν. Στη Γαλλία κατά τον όγδοο αιώνα άρχισαν επίσης να αντικαθιστούν τα γράμματα με τα γράμματα με διάκοσμο, τα οποία φαίνεται να έχουν κίνηση, όπως είπε και ο Wilhelm Koehler, έχουν «κινητική ενέργεια».²³ Στο Gellone Sacramentary υπάρχει ένα άλλος διάκοσμος που αντικαθιστά τα πρωτογράμματα που είναι σχεδιασμένα με ανθρώπινες μορφές. Είναι αβέβαιη η προέλευση αυτού του τύπου πρωτογράφου. Ένα παράδειγμα από ένα ανθρωπόμορφο πρωτόγραμμα είναι το εξής: σε ένα V απεικονίζεται ένας άντρας που μάχεται με ένα θηρίο. Ίσως αυτά τα ανθρωπόμορφα πρωτογράμματα να εφευρέθηκαν στις Βρετανικές Νήσους αλλά δεν είναι σίγουρο, καθώς δεν έχει σωθεί κάποιο παράδειγμα που να το αποδεικνύει. Υπάρχουν κι άλλα ανθρωπόμορφα πρωτογράμματα τα οποία έχουν περιεχόμενο αφηγηματικό και παρουσιάζουν φιγούρες σε δράση. Μπορούμε να διακρίνουμε τη μεγάλη ποικιλία αλλά και φαντασία που υπήρχε όσον αφορά τη χρήση ζωόμορφων και ανθρωπόμορφων διακοσμητικών μοτίβων. Παρατηρήθηκε επίσης και μια επιστροφή στα κλασσικά σχήματα γραμμάτων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχουν πλέον διάκοσμο.²⁴

²¹ Brubacker, L., *The introduction of painted letters in Byzantium*, (1991), σελ. 22.

²² Alexander, J.J.G., *The Decorated Letter*, (1978), σελ. 7.

²³ Alexander, J.J.G., *The Decorated Letter*, (1978), σελ. 9.

²⁴ Alexander, J.J.G., *The Decorated Letter*, (1978), σελ. 11.

Υπήρχε μάλιστα μια περίοδος κατά την οποία τα πρωτογράμματα είχαν τόσο ισχυρή απήχηση που ζωγραφίζονταν σε αυτό ανεξάρτητες σκηνές, όπως για παράδειγμα μάχες μεταξύ ανθρώπων και ζώων, αλλά συνήθως δε συνδέονταν με το περιεχόμενο των κειμένων και αν είχαν κάποια σχέση με το κείμενο, τότε ήταν πολύ γενικευμένο.²⁵ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα πρωτογράμματα με σκηνές από τις δραστηριότητες των μοναχών, χωρίς όμως να έχουν κάποια σχέση με το κείμενο. Αργότερα επίσης, άρχισε σιγά σιγά να γίνεται διαχωρισμός μεταξύ γραφέα και καλλιτέχνη. Αυτός ήταν ένας από τους παράγοντες που μείωσαν ως ένα βαθμό τη σημασία του διακοσμημένου γράμματος. Ένας άλλος ακόμα πιο σημαντικός παράγοντας ήταν το γεγονός ότι άρχισε να στρέφεται το ενδιαφέρον προς τη νατουραλιστική αναπαράσταση. Υπήρχαν ωστόσο αρκετά χειρόγραφα με τα συγκεκριμένα πρωτογράμματα, όπου συνέχιζε να είναι η κύρια μορφή διακόσμησης, κυρίως στις Βίβλους.²⁶ Δεν πρέπει να ξεχνάμε την αρχική σημασία των πρωτογραμμάτων η οποία είναι να οδηγεί τον αναγνώστη και να σηματοδοτεί τις αλλαγές των παραγράφων και των κειμένων, επομένως πρέπει να είναι σε τέτοια θέση και τέτοιο μέγεθος ώστε να είναι ξεκάθαρη η αλλαγή στον αναγνώστη. Προς το τέλος του Μεσαίωνα, επίσης εμφανίστηκαν βιβλία με σχέδια για γράμματα με διάκοσμο, με αποτέλεσμα να ενισχύει τη δράση του επαγγελματία καλλιτέχνη. Τα βιβλία αυτά ξεκίνησαν να εμφανίζονται τον δωδέκατο αιώνα. Εκεί συχνά συναντάμε σχέδια για διάφορες μορφές ενός γράμματος, στα οποία υπάρχει ποικιλία και δεν προορίζονται για ακριβή αντιγραφή σε άλλα χειρόγραφα.²⁷ Στόχος ήταν να διαδοθούν τα έργα ενός καλλιτέχνη τα οποία μπορούσαν είτε να τα θαυμάσουν είτε ακόμα και να εμπνευστούν από αυτά. Και τα επόμενα χρόνια, μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας, πολλοί τυπογράφοι έβαζαν καλλιτέχνες να σχεδιάσουν γράμματα με διάκοσμο για τα βιβλία τους.

Με τα χρόνια όμως, η σταδιακή μείωση των χειρόγραφων βιβλίων είχε ως συνέπεια την εξαφάνιση του σχεδιασμένου στο χέρι γράμματος με διάκοσμο, το οποίο υπήρχε για πάνω από χίλια χρόνια.²⁸

Σε πολλούς τομείς στην Βυζαντινή τέχνη, υπάρχουν πολλά κενά όσον αφορά τη χρονολόγηση. Ωστόσο, στα χειρόγραφα δεν ισχύει το ίδιο, οπότε αυτό επέτρεψε στο να γίνουν περεταίρω μελέτες πάνω σε αυτά. Το Βυζαντινό ύφος, έπαιρνε από αλλού επιρροές και τις προσαρμοζε με το δικό του τρόπο. Όσον αφορά το Βυζαντινό διάκοσμο, αυτό που μας απασχολεί στη χρονολογία είναι οι αιώνες, όχι οι δεκαετίες. Τα χειρόγραφα χρονολογούνται με βάση είτε τον κολοφώνα είτε από κάποια αντικειμενική περίπτωση, για παράδειγμα εάν το κείμενο αναφέρεται σε κάποιο ιστορικό πρόσωπο, η οποία ήταν πιο ικανοποιητική μέθοδος χρονολόγησης αλλά και

²⁵ Alexander, J.J.G., *The Decorated Letter*, (1978), σελ. 16.

²⁶ Alexander, J.J.G., *The Decorated Letter*, (1978), σελ. 18.

²⁷ Alexander, J.J.G., *The Decorated Letter*, (1978), σελ. 21-25.

²⁸ Alexander, J.J.G., *The Decorated Letter*, (1978), σελ. 27.

η πιο σπάνια. Πρέπει να υπάρχει μεγάλη προσοχή στη χρονολόγηση γιατί πολλοί κολοφώνες από χειρόγραφα που αντιγράφηκαν, αναγράφουν τις παλιές ημερομηνίες, αυτές δηλαδή που έχουν τα αντίβολά τους. Έτσι, πολλά χειρόγραφα μέχρι και σήμερα παραμένουν αχρονολόγητα.²⁹

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το σημαντικότερο κομμάτι της εργασίας είναι το ψηφιακό, το οποίο είναι η καταγραφή όλων των πρωτογραμμάτων των χειρογράφων της Καινής Διαθήκης σε περιβάλλον Excel, και η συλλογή και οργάνωσή τους σε φακέλους για κάθε ένα χειρόγραφο ξεχωριστά, που αποτέλεσε και το πρώτο και βασικότερο τμήμα της εργασίας. Κάθε ένα γράμμα που συλλέχθηκε καταγράφηκε στο Excel με όλα τα στοιχεία που μπορούσα να συλλέξω, όπως το όνομα του χειρογράφου που υπάρχει, σε ποια βιβλιοθήκη βρίσκεται το χειρόγραφο σε φυσική μορφή, από τι υλικό είναι κατασκευασμένο το χειρόγραφο, ποιον αιώνα γράφτηκε, τι περιεχόμενο έχει το χειρόγραφο αυτό και πόσα πρωτογράμματα υπάρχουν, αν έχει διάκοσμο και αν έχει τι είδους διάκοσμο έχει και τέλος ποιο γράμμα είναι. Σε κάποια πρωτογράμματα υπήρχε πάνω από ένας διαφορετικός διάκοσμος. Σε αυτές τις περιπτώσεις έγραψα ότι ο διάκοσμος είναι μεικτός και έβαλα σε παρένθεση τι είδους διάκοσμοι ήταν. Η διαδικασία αυτή ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρα, καθώς καταγράφηκαν 3164 πρωτογράμματα με όλα τα στοιχεία και τις φωτογραφίες τους. Η ιστοσελίδα CSNTM, για να εμφανίσει τα εν λόγω χειρόγραφα επέλεξε την κατηγορία “Library Manuscripts” και “Ornamented Letters”, προκειμένου να βγάλει τα χειρόγραφα με τα διακοσμημένα πρωτογράμματα της Καινής Διαθήκης.

Αφού εντόπισα τα συγκεκριμένα χειρόγραφα, τα φωτογράφισα (screenshot) και έφτιαξα ένα φάκελο για κάθε χειρόγραφο ξεχωριστά με τα πρωτογράμματα που είχε το καθένα ώστε να είναι πιο οργανωμένα και σε κάθε φάκελο έδωσα το όνομα του αντίστοιχου χειρογράφου για να είναι πιο εύκολος ο εντοπισμός τους. Τα χειρόγραφα από τα οποία συλλέχθηκαν τα πρωτογράμματα είναι 887 και τα πρωτογράμματα που κατηγοριοποιήθηκαν είναι 3164. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο όγκος των πρωτογραμμάτων που εντοπίζονται σε όλα τα χειρόγραφα είναι τεράστιος και δεν κατέστη δυνατό να καταγραφούν και να οργανωθούν όλα αυτά, οπότε συλλέχθηκε ένα δείγμα από αυτά, πιο συγκεκριμένα, από κάθε χειρόγραφο συλλέχθηκε τουλάχιστον ένα γράμμα από κάθε γράμμα της αλφαβήτου που εμφανιζόταν, για παράδειγμα αν ένα χειρόγραφο είχε πρωτογράμματα από το Α έως το Ω τότε συλλέγονταν τουλάχιστον 24 πρωτογράμματα, και το καθένα από αυτά αντιπροσώπευε ένα ξεχωριστό γράμμα της αλφαβήτου για το συγκεκριμένο χειρόγραφο. Υπήρξαν πολλές φορές όμως, που συλλέγονταν πάνω από ένα ίδιο γράμμα. Αυτό γινόταν επειδή δεν ήταν τελείως όμοια μεταξύ τους ή μπορεί να είχαν πολύ μεγάλες διαφορές ακόμα και διαφορετική διακόσμηση. Έτσι συγκεντρώθηκαν όσο το δυνατόν περισσότερα πρωτογράμματα διαφορετικά μεταξύ τους. Επιπλέον, συλλέχθηκαν και πρωτογράμματα που δεν είχαν διακόσμηση και ο λόγος που έγινε

²⁹ Frantz, M.A., *Byzantine Illuminated Ornament, A Study in Chronology*, (1934), σελ. 43.

αυτό ήταν για να σημειωθούν και τα χειρόγραφα που έχουν και πρωτογράμματα χωρίς διάκοσμο. Επίσης, ένας προβληματισμός που ήρθα αντιμέτωπη κατά τη διάρκεια της έρευνας αυτής ήταν ότι κάποια κεφαλαία χωρίς διάκοσμο μου ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να καταλάβω αν ήταν πρωτογράμματα ή αν ήταν *Litterae Notabiliores*,³⁰ τα οποία είναι μεγεθυμένα γράμματα μέσα στο κείμενο, που είναι σχεδιασμένα για να διευκρινίζουν τη διάταξη ενός αποσπάσματος.

Η καταγραφή έγινε σε περιβάλλον Excel, πιο συγκεκριμένα, το κάθε χειρόγραφο καταγράφηκε στο Excel με την ονομασία που είχε στην ιστοσελίδα “The center for the study of new testament manuscripts” (CSNTM), δίπλα από την ονομασία του κάθε χειρόγραφου αναφέρονται κάποια βασικά μεταδεδομένα όπως η τοποθεσία που βρίσκεται το κάθε χειρόγραφο, από τι υλικό είναι φτιαγμένο (χαρτί ή περγαμηνή), η χρονολογία και το περιεχόμενό τους και αυτό έγινε για κάθε χειρόγραφο ξεχωριστά. Μόλις ολοκληρώθηκε η διαδικασία καταγραφής των χειρογράφων, μεταφέρθηκαν σε μια καινούρια καρτέλα στο Excel όπου η κατάταξη έγινε με βάση τα πρωτογράμματα. Εκεί υπάρχουν όλες οι πληροφορίες που υπάρχουν και στην πρώτη καρτέλα με τα χειρόγραφα και αναγράφεται επίσης ο αριθμός των πρωτογραμμάτων του κάθε χειρόγραφου, τι διάκοσμο έχει το καθένα (αν υπάρχει) και ποιο γράμμα είναι σε κάθε περίπτωση.

Όσον αφορά τη βιβλιογραφία υπήρχαν κι εκεί κάποιες δυσκολίες που συνάντησα. Το περιεχόμενο της εργασίας έχει επίκεντρο τα πρωτογράμματα, και η βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα αυτό είναι αρκετά δυσεύρετη. Για το λόγο αυτό, δεν συλλέχθηκαν όλες οι πληροφορίες για την καταγραφή της βιβλιογραφίας χρειάζονται, ωστόσο οι πηγές που συνέλεξα και κατέγραψα υλικό πρόσφεραν πολύτιμες γνώσεις για τα πρωτογράμματα, την ιστορία τους, πως ξεκίνησαν να δημιουργούνται, τι χρήση είχαν αρχικά, πολύτιμα χειρόγραφα, από τι υλικά ήταν κατασκευασμένο το μελάνι τους και πολλά ακόμα.

Ο αρχικός στόχος ήταν να γίνει μια βάση δεδομένων για την καταγραφή των πρωτογραμμάτων, ωστόσο η διαδικασία αυτή ήταν δυσκολότερη απ’ ό,τι νομίζαμε αρχικά, αλλά τελικά δεν κρίθηκε αναγκαίο για την εργασία να προχωρήσουμε σε μια ψηφιακή βάση δεδομένων. Ωστόσο, παραμένει ένα χρήσιμο αποθετήριο το οποίο εκτός από Excel, υπάρχει η δυνατότητα εξαγωγής της εργασίας και σε Access αλλά και σε άλλες βάσεις δεδομένων σε περίπτωση που επιθυμεί κάποιος να το επεξεργαστεί περισσότερο.

³⁰ <https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/GlossL.asp>, τελευταία επίσκεψη 13/03/2023.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Αλεξανδρινός Κώδικας, https://el.wikipedia.org/wiki/Αλεξανδρινός_Κώδικας

Πρωτόγραμμα, <https://el.wikipedia.org/Πρωτόγραμμα>

Alexander J.J.G., (1978), *The Decorated Letter*, Νέα Υόρκη

British Library Catalogue of Illuminated Manuscripts..Glossary,
<https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/glossary.asp>

Brubacker L., (1991), *The introduction of painted letters in Byzantium*, Norton MA

Frantz M.A., (1934), *Byzantine Illuminated Ornament, A Study in Chronology*, College Art Association

The Center for the Study of New Testament Manuscripts, <https://www.csntm.org/>

Thompson, E., (1903), *Εγχειρίδιον Ελληνικής και Λατινικής παλαιογραφίας*, Αθήνα

Vergilius Augusteus, https://en.wikipedia.org/wiki/Vergilius_Augusteus

Wallace Daniel B., *The Center for the Study of New Testament Manuscripts*,
<https://www.csntm.org/>

Webb, B., (2019), *The decoration of the litterae notabiliores in the Cathach of Columcille*, NUI Gallway